

OKS SIVILIZATSIYASI YODGORLIKLARI GEOGRAFIYASI

Jalilov Doston Muhiddin o'g'li

*Termiz davlat universiteti O'zbekiston tarixi va manbashunoslik
kafedrası tayanch doktoranti**e-mail: djalilov367@gmail.com**<https://orcid.org/0009-0006-6292-5684>**UDK: 94(575.1)*

Аннотация: В данной статье рассматривается расположение памятников цивилизации Окса бронзового века древнего Востока в разрезе современных государств и описывается характер их размещения.

Ключевые слова: Цивилизация Окса, Копетдаг, дельта Мургаба, Амударья, Бактрия, Сурхандарья, Кызылсу, Пяндж, Вахш, искусственное орошение.

Annotatsiya: Mazkur maqolada bronza davri qadimgi sharq namunasidagi Oks sivilizatsiyasi yodgorliklarining joylashuvi zamonaviy davlatlar kesimida joylashtirib chiqilgan hamda ularning joylashuv xarakteri tavsiflangan.

Kalit so'zlar: Oks sivilizatsiyasi, Kapetdog', Murg'ob deltasi, Amudaryo, Baqtriya, Surxondaryo, Qizilsuv, Panj, Vaxsh, sun'iy sug'orish.

Abstract: This article presents the geographical distribution of monuments belonging to the Oxus civilization, an ancient Eastern Bronze Age culture, within the context of modern states. It also describes the characteristics of their locations.

Key words: Oxus civilization, Kopet Dag, Murghab delta, Amu Darya, Bactria, Surkhandarya, Kyzylsu, Panj, Vakhsh, artificial irrigation.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Maqolada Turonning Qadimgi Sharq namunasidagi yirik madaniy hodisasi – Oks sivilizatsiyasining shakllanishi va hududiy kengayish jarayonlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda ushbu jarayonlarning ijtimoiy, iqtisodiy hamda migratsion omillari alohida ilmiy nuqtayi nazardan ko'rib chiqilib, ularning o'zaro uyg'unligi ilmiy asosda yoritilgan. Shuningdek, Oks sivilizatsiyasiga

mansub yodgorliklarning Baqtriya va Marg'iyona dehqonchilik mintaqalaridagi joylashuvi hamda ularning madaniy-tarixiy ahamiyati arxeologik materiallar asosida tahlil etiladi. Natijada, mazkur sivilizatsiya qadimgi jamiyat taraqqiyotida ijtimoiy munosabatlar, iqtisodiy tizim va aholining ko'chish jarayonlari bilan uzviy bog'liq bo'lgan tarixiy hodisa sifatida baholangan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLARI (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS). Oks sivilizatsiyasi yodgorliklarining tarixiy geografik masalalari A.A.Asqarov, V.I.Sarianidi, I.T.Kruglikova, A.S.Sagdullayev, Sh.B.Shaydullayev, Ye.Ye.Kuzmina, N.M.Vinogradova, B.A.Litvinskiy, G.A.Kosholenko, I.S.Masimov, G.N.Lisitsina, F.Kol, N.Boroffka ilmiy tadqiqotlarida mavjud.

Oks sivilizatsiyasining Marg'iyona yodgorliklari ilk bor 1904-yilda Karnegi instituti ekspeditsiyasi tomonidan Kapetdog' atrofida aniqlangan. Keyingi Oks sivilizatsiyasini yodgorliklari II jahon urushidan keyin, 1946-yilda M.Ye. Masson tomonidan tashkil etilgan Janubiy Turkmaniston arxeologik kompleks ekspeditsiyasi (IOTAKЭ) tomonidan amalga oshirilgan. 1962-yilda Qoraqum ekspeditsiyasi Janubiy Turkmanistonda, 1972-yilda Rossiya Fanlar akademiyasining Arxeologiya institutining kichik otryadi Murg'ob daryosining qadimgi deltasida, 1977-yilda I.N. Xlopin boshchiligidagi Sumbar arxeologik ekspeditsiyasi, 1994-yildan hozirgi vaqtgacha Turkman-Fransuz arxeologik missiyasi (MAFTUR) tomonidan arxeologik yodgorliklar aniqlangan.

Oks sivilizatsiyasining Janubiy Baqtriya qismida 1969-1973-yillarda V.I.Sarianidi va

I.T.Kuriglikova tomonidan Janubiy Baqtriya sovet-afg'on arxeologik ekspeditsiyasi natijasida Oks sivilizatsiyasiga tegishli yodgorliklar aniqlangan.

Shimoliy Baqtriya O'zbekiston qismida XX asrning 60-yillari oxiridan A.Asqarov rahbarligidagi arxeologik ekspeditsiya Oks sivilizatsiyasiga oid ilk yodgorliklarni aniqlagan. 1994-2003-yillarda O'zbekiston Fanlar akademiyasi Arxeologiya instituti hamda Germaniya arxeologiya instituti (DAI) hamkorligida Surxon vohasida yodgorliklar aniqlangan. Janubiy Tojikiston qismida esa 1974-yildan Janubiy Tojikiston ekspeditsiyasi tarkibida B.A. Litvinskiy, A.M. Mandelshtam, L.T. Pyankova, N.M. Vinogradova va boshqa tadqiqotchilar tomonidan aniqlangan.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Oks sivilizatsiyasining tarxiy geografiyasi Turonning janubiy qismidagi Pomir – Hisor – Hindikush tog' tizmalaridan oqib tushadigan Murg'ob daryosi deltasi, Atrek, Tajan, Surxondaryo, Sherobod daryo, Ulanbuloqsoy, Panj, Vaxsh, Yaxshuv, Tairsuv, daryo bo'ylarida va unga yaqin joylarda Oks sivilizatsiyasi yodgorliklari joylashgan. Miloddan avvalgi 3000-2500-yillar oralig'ida Kapetdog' etaklarida shakllanish bosqichini boshdan kechirishi hamda migratsiya natijasida Marg'iyona va Baqtriya joylashgan daryolar atrofi va deltalari bo'ylab Nomozgoh V davrining oxirida tarqalganligi haqidagi nazariya fanda isbotlangan[2; 25; 26; 46; 36; 32; 31; 40; 34; 35; 33]. Bugungi kunda Oks sivilizatsiyasiga tegishli mustahkam mudofaa inshootlari bilan o'ralgan taxminan 300 ta aholi punkti aniqlangan bo'lib[41; 42; 38], ular g'arbdan Kaspiy dengizi, shimoldan Qoraqum dashti va cho'li, janub va janubi-g'arbdan Eron yassi tog'ligi, janubi-sharqdan esa Hind shaharlari bilan chegaralangan hududda joylashgan[38]. Yodgorliklar tahlili zamonaviy Respublikalar kesimida tahlil qilish o'rnlidir.

Turkmaniston Respublikalaridagi V.I.Sarianidi arxeologik tadqiqotlariga ko'ra, miloddan avvalgi III ming yillik oxirlari – miloddan avvalgi II ming yillikning boshlariga kelib Janubiy Turkmanistonning Murg'ob daryosi deltasida Keleli, Ajikui, Auchin, Taip,

Gonur, Togolok, Adam-Basan, Tohirboy kabi dehqonchilik o'lkalarida ilk shahar madaniyatiga ega bo'lgan, hunarmandchilikning deyarli barcha sohalarini rivojlangan madaniyat sohiblari tomonidan, ekspansion migratsiya natijasida egallangan. Bu dehqonchilik vohalarida bir vaqtning o'zida Keleli dehqonchilik vohasida 13 ta, Ajikui dehqonchilik vohasida 7 ta, Auchin dehqonchilik vohasida 14 ta, Taip dehqonchilik vohasida 8 ta, Gonur dehqonchilik vohasida 15 ta, Togolok dehqonchilik vohasida 30 dan oshiq, Adam-Basan dehqonchilik vohasida 10 ta, Tohirboy dehqonchilik vohasida 12 ta bronza davri yodgorligi, jami quyi Murg'ob daryosi bo'yida 100 dan ortiq bronza davri yodgorliklari joylashgan. Tadqiqotchilar tomonidan bu yodgorliklarning xronologik davrlari aniqlangan[8; 15]. Turkmaniston hududidagi yodgorliklarning asosiy suv ta'minot manbai Kopetdog' irmoqlari bo'lgan bo'lsa, keyingi migratsiya natijasida Hindikush tog'laridan boshlanadigan Murg'ob daryosi deltasi va janubi-sharqiy yo'nalishda Tajan daryosi asosiy suv manbai bo'lib xizmat qilgan. Miloddan avvalgi III ming yillik boshlarida Tajan daryosi suv manbaining kamayishi natijasida shimoli-g'arbda Geoksyur vohasi amalda suvsiz bo'lib qolishiga va undagi hayot to'xtashiga olib keldi[10]. Turkmaniston janubi-sharqidagi Tajan daryosining suv ta'minoti dehqonchilik dunyosining bu qismida miloddan avvalgi III-II ming yilliklarda janubi-sharqiy asosiy suv arteriyasi oqimining o'zgarishi bilan aholi punktlarida keskin siljishga bog'liq. Xapuz-depedagi arxeologik qazishmalar uning Geoksyur vohasining tegishli so'nggi yodgorliklari bilan xronologik va madaniy-tarixiy davomiyligini ko'rsatadi[28].

Migratsiyaning ikkinchi navbatdagi qismi Janubiy Baqtriya tomon yo'nalgan. Kopetdog' tog'oldi shahar markazlari aholisi dastlab Marg'iyonaning Murg'ob vohasiga ko'chib o'tgan. Aholi sonining ortishi natijasida, Murg'ob vohasida shakllangan Nomozgoh VI madaniyati sohiblarining navbatdagi migratsion to'lqini Janubiy Baqtriya vohalariga yo'nalib, u yerda Qadimgi Sharq

madaniyati namunasi bo'lgan Dashli madaniyatiga asos solgan. Bu xulosa artefaktlar, me'morchilik va dafn marosimlaridagi o'xshashliklarga asoslanadi[30; 39; 16]. Sh.Shaydullayev fikriga ko'ra Qadimgi Baqtriya madaniyati yodgorliklari o'n bitta dehqonchilik vohasida joylashgan[23]. V.I.Sarianidi qarashlari bo'yicha Janubiy Baqtriyada ilk sivilizatsiya vakillarining Davlatobod, Farruxobod, Dashli va Nichkin singari to'rtta sug'orilish rayoni – daryolar bo'yida joylashganligini qayd etgan[27]. Davlatobod dehqonchilik vohasida 4 ta, Dashli dehqonchilik vohasida 40 dan ortiq bronza davri yodgorliklari joylashganligi qayd etilgan. V.I. Sarianidi Davlatobod va Auchin vohalari hududlarida bronza davri yodgorliklarining butun guruhini o'rgangan[9]. Hududda amalga oshirilgan dastlabki arxeologik tadqiqotlar olingan xulosalarga ko'ra V.I. Sarianidi Davlatobod vohasi yodgorliklari dastlabki o'zlashtirilgan hududligi va Sharqiy Xurosondan ko'chib kelgan qadimgi dehqonchilik qabilalarining manzilgohlari ekanligini ifodalalashini eslatib o'tgan. Bu qabilalar madaniyatining navbatdagi rivojlanishi hududi Auchin vohasida kuzatilgan hamda bu yerda bronza davrining o'ndan ortiq yodgorliklari aniqlangan[9].

Keyingi migratsion to'lqin Shimoliy Baqtriyaning O'zbekiston Respublikasi hududiga to'ri keladi. Nomozgoh VI majmuasining janubiy O'zbekistondagi mahalliy shakli – Sopolli madaniyati deb ataladi. Arxeologik adabiyotlarda Sopolli madaniyati joylashgan hudud Shimoliy Baqtriya deb nomlanadi. Sopolli madaniyati Janubiy O'zbekistonning bronza davri yodgorliklarini o'z ichiga oladi va bir necha dehqonchilik vohalariga bo'linadi. A.A.Asqarov[1], E.V.Rtveladze[21], A.S.Sagdullayev[22], Sh.B.Shaydullayev[29]lar Ulanbuloqsoy, Sherobod va Xo'jaipaksoy dehqonchilik vohalari va Pashqurt vodiysiga bo'lib[7], o'zlarining qarashlarini bayon etgan. Dehqonchilik vohalari hududda Ko'hitang-Boysun tog' yonbag'irlarida allyuvial-proallyuvial tekisliklarda joylashgan[23].

Sopolli madaniyatiga tegishli Sopollitepa, Kultepa, Kichkinatepa, Jarqo'ton, Ko'zali, Bo'ston, Tillabuloq, Arabuloq va boshqa yodgorliklar asosan Ulanbuloqsoy va Sherobod dehqonchilik vohasi va Pashqurt vodiysida[5; 6], Mo'lali bosqichi yodgorliklari esa Xo'jaipaksoy dehqonchilik vohasida joylashgan[7]. Shimoliy Baqtriyadagi Sopollitepa manzilgohidan olingan radiouglerod sanalari ushbu yodgorlik Marg'iyonadagi eng qadimgi aholi manzilgohlaridan keyin emas, balki ularga zamondosh bo'lganini ko'rsatadi[45].

Sopolli, Jarqo'ton, Tillabuloq, Arabuloq kabi yodgorliklar deyarli bir vaqtda paydo bo'lgan va evolyutsion tarixiy taraqqiyot natijasida Molali va Bo'ston yodgorliklari shakllangan[23].

Keyingi ko'chish Dashli va Sopolli madaniyati sohiblari Janubiy Tojikiston hududiga ko'chib o'tishgan. Arxeologik va tarixiy adabiyotlarda Shimoliy Baqtriya hududiy jihatdan ikki qismga Janubiy O'zbekiston va Janubiy-g'arbiy Tojikiston qismlariga bo'lingan. Baqtriyaning Tojikiston qismida Panj daryosining o'ng irmoqlari vodiylari, ularga qo'shiluvchi daryolar hamda Amudaryo va unga parallel cho'zilgan past tog' tizmalari bilan kesib o'tilib, janubga tomon tog' tizmalari so'nishi va daryo vodiylarining maksimal kengayishi natijasida iqlimi yuqori o'rtacha yillik harorat va kam yog'ingarchilik bilan tavsiflanadi. Sun'iy sug'orishsiz qishloq xo'jaligi yuritishning imkoni bo'lmagan ushbu mintaqa navbatdagi migratsion hudud sifatida Vaxsh va Kofirnihon daryolari *bo'ylari ajralib*, eneolit va bronza davridanoq bu hududda Hindikushdan — Amudaryo — Panj yo'nalishi bo'ylab yerlarni *ziroatchi va chorvadorlar tomonidan* bosqichma bosqich o'zlashtirish jarayonlari kuzatilgan. J.K. Garden va B.Lionne bu yerda miloddan avvalgi IV–II mingyilliklarga tegishli 26 ta manzilgoh aniqlashgan[14; 12; 18; 20; 47; 19; 37].

Bronza davri yodgorliklari tadqiqotchilar tomonidan Kofirnihon, Vaxsh, Panj, Qizilsuv dehqonchilik vohalariga bo'linganligi qayd etilgan[23]. Dehqonchilik vohalarida Sopolli-Dashli vakillarining manzilgohlari bilan birga

chorvachilik bilan shug'ullanuvchi aholi manzilgohlari joylashgan. Shu kabi majmualar Beshkent[14] va Vaxsh[11; 18] madaniyatlariga birlashgan. Kofirnigonning quyi oqimidagi Ilk Tulhor qabristoni qabristonlarining bir qismi Beshkent madaniyatiga mansub bo'lsa[20], Vaxsh madaniyati Vaxsh va Qizilsuvning quyi oqimidagi yodgorliklari tegishlidir[19; 20]. Vaxsh madaniyatining yangi qabristonlari Kofirnixon daryosining o'rta oqimining chap qirg'og'ida[20], Vaxshning o'ng qirg'og'ida, uning Panjga quyilishi yaqinida[18; 20], Qizilsuv vodiysida[20], Yassu havzasi[18; 20], Panj va Qizilsuv oraliqlaridagi[12; 20] hududlarda aniqlangan.

B.A. Litvinskiy fikriga ko'ra Vaxsh madaniyatining kelib chiqishini Janubiy Turkmanistondan ko'chib kelgan dehqonlar desa[12], L.T. Pyankova uning fikrini inkor etib genetik jihatdan Shimoliy Afg'oniston va dasht aholisining ta'sirini e'tirof etgan[43; 12].

L.T. Pyankova, V.I. Sarianidi, A.A. Asqarovlar fikricha Vaxsh va Beshkent madaniyatlarining bir vaqtning o'zida vujudga

kelishining sababi dasht chorvadorlari ta'sirida Dashli va Sopolli madaniyati vakillarining chorvachilikka o'tishi va Tojikistonga ko'chishi bilan bog'laydilar[18; 44; 24; 2; 4].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Bronza davri Oks sivilizatsiyasi yodgorliklarining keng hududda joylashuvi bir necha sabablar bilan bog'liq edi. *Birinchidan*, Qadimgi Sharq dunyosi bilan bevosita aloqada bo'lgan aholi uchun dehqonchilik birlamchi yashab qolish manbai edi;

Ikkinchidan, dehqonchilik qilish uchun birlamchi manba daryolar yaqinidagi unumdor tuproq edi. Shuning uchun ham asosiy yodgorliklar daryolar yaqinida joylashgan.

Uchinchidan, Qadimgi Sharq dunyosi bilan aloqada qimmatbaho lapis lazuritining o'rni beqiyos edi, bu toshlar Badaxshondan qazib olingan. Qimmatbaho mineral toshlarni Oks sivilizatsiyasi aholisi yaxshi bilishgan.

To'rtinchidan, jamiyat hayotida dehqonchilik bilan birga chorvachilikning ham o'rni bo'lganligi ko'plab mayda chorva mollarining suyaklari orqali isbotlangan.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Т., 1977. – С.7-12.
2. Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура на юге Узбекистана. АН УзССР, Ин-т археологии. – Ташкент: Фан, 1977. – 231 с.
3. Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. – Ташкент: Фан, 1977. – С. 115.
4. Аскарлов А.А. К датировке культуры Заманбаба // Культура и искусство Древнего Хорезма. – М.: Наука, 1981. – С. 108-109.
5. Аскарлов А.А. Сапаллитепа. – Ташкент: Фан, 1973. – 172 с;
6. Аскарлов А.А., Абдуллаев Б.И. Джаркутан. – Ташкент: Фан Узбекской ССР, 1983. – С. 5.
7. Каримова Д. Шимолий Бактрия аҳолисининг дафн маросимлари ва диний эътиқодлари (Бронза даври моддий маданият ёдгорликлари мисолида): Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2017. – Б. 20.
8. Кошеленко Г.А., Губаев А.Г., Гаилов В.А., Вадер А.Н. Мервский оазис: динамика систем расселения и ирригация // ВДИ. — М.: 1994, №4. – С. 78-90. Карты 1-4.
9. Кругликова И.Т., Сарианиди В. И. Пять лет работы Советско-Афганской археологической экспедиции. – В сб.: Древняя Бактрия. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1954-1973 гг. М., 1976. – С. 561.
10. Лисицына Г.Н. Основные черты палеогеографии Геоксюрского оазиса // КСИА АН СССР. – 1963. – Вып. 93. – С. 72.

11. **Литвинский Б.А.** Таджикистан и Индия (примеры древних связей и контактов) // Индия в древности / отв. ред. Г.М. Бонгард-Левин. – М.: Наука, 1964. – С. 158.
12. *Литвинский Б.А., Соловьев В.С.* Стоянка степной бронзы в Южном Таджикистане // УСА. I. Д., 1972. Вып. 1. – С. 41-47.
13. **Мандельштам А.М.** Памятники эпохи бронзы в южном Таджикистане // МИА. 1968. № 145. – С. 135.
14. **Мандельштам А.М.** Памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане // Труды Таджикской археологической экспедиции ИА АН СССР и Ин-та истории им. А. Дониша АН ТаджССР. – Т. VI. – (Материалы и исследования по археологии СССР. №145). – Л.: Наука, 1968. – 182 с.
15. **Масимов И.С.** К вопросу об освоении низовий Мургаба древнеземледельческими племенами // Известия Академии наук Туркменской ССР. – 1979. – № 2. – С. 73.
16. **Массон В.М.** Упадок цивилизации бронзового века и передвижения племён // История цивилизаций Центральной Азии / под ред. А.Х. Дани, В.М. Массона. – Париж: ЮНЕСКО, 1992. – Т. I. – С. 345.
17. **Пьянкова Л.Т.** Древние скотоводы Южного Таджикистана (По материалам могильника эпохи бронзы "Тигровая Балка") / Отв. ред. Б.А. Литвинский; АН ТаджССР, Ин-т истории им. А. Дониша. — Душанбе: Дониш, 1989. – С. 99-100.
18. **Пьянкова Л.Т.** Древние скотоводы Южного Таджикистана (По материалам могильника эпохи бронзы "Тигровая Балка") / Отв. ред. Б.А. Литвинский; АН ТаджССР, Ин-т истории им. А. Дониша. — Душанбе: Дониш, 1989. – С. 89-92.
19. **Пьянкова Л.Т.** К вопросу о семейных и общественных отношениях в эпоху поздней бронзы (по материалам могильников Вахшской культуры) // МКТ. Вып. 4. – Душанбе, 1987. – С. 43-70.
20. **Пьянкова Л.Т.** Степные компоненты в комплексах бронзового века Юго-Западного Таджикистана // Stratum plus. Археология и культурная антропология. – 1999. – № 2. – С. 287.
21. **Ртвеладзе Э.В.** К характеристике памятников Сурхандарьинской области ахеменидского времени // СА. – М., 1975. – №2. С. 263-266.
22. **Сагдуллаев А.С.** Древнеземледельческие поселения предгорий Байсунтау // История и археология Средней Азии. – Т., 1978. – С. 14.
23. **Сагдуллаев А.С., Абдуллаев Ё.И., Матякубов Х.Х., Шайдуллаев А.Ш., Тоғаев Ж.Э.** Бронза ва илк темир даври ёдгорликларининг географияси ва картографияси: ўқув қўлланма / масъул муҳаррир А. С. Сагдуллаев. – Тошкент: TURON-IQBOL, 2019. – Б. 41.
24. **Сарианиди В.И.** Древние земледельцы Афганистана. М: Наука, 1977. – С. 147.
25. **Сарианиди В.И.** Древние земледельцы Афганистана. М: Наука, 1977. – 172 с.
26. **Сарианиди В.И.** Древности страны Маргуш / Отв. ред. А.А. Росляков. Ашхабад, 1990. – 316 с.
27. **Сарианиди В.И.** Исследования памятников Дашлинского оазиса // Древняя Бактрия. Материалы 1969-1973 гг. — М.: Наука, 1976. – С. 21-86.
28. **Сарианиди В.И.** Хапуз-депе как памятник эпохи бронзы // КСИА. – 1964. №. 98. – С. 60-65.
29. **Шайдуллаев Ш.** Северная Бактрия в эпоху раннего железного века. Цивилизация Турана – Мавераннахр. – Т., 2000. – С. 9-15.
30. **Boroffka N., Cierny J., Lutz J., Parzinger H., Pernicka E., Weisgerber G.** Bronze Age Tin from Central Asia: Preliminary Notes // Ancient Interactions: East and West in Eurasia / Ed. by K. Boyle, C. Renfrew, M. Levine. – Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 2002. – P. 138.

31. Francfort H.-P. Central Asian Petroglyphs: between Indo-Iranian and Shamanistic Interpretations // The Archaeology of Rock-Art / Под ред. С. Chippindale и P.S.C. Таçon. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – P. 302–318.
32. Francfort H.-P. The Central Asian Dimension of the Symbolic System in Bactria and Margiana // Antiquity. – 1994. – T. 68, № 259. – P. 406–418.
33. Francfort, H.-P. (avec contributions de C. Boisset, L. Buchet, J. Desse, J.-C. Echallier, A. Kermorvant, G. Willcox). Fouilles de Shortughai. Recherches sur l'Asie centrale protohistorique. 2 vol. (Mémoires de la Mission Archéologique Française en Asie Centrale, t. II). Paris: Éditions Recherche sur les Civilisations, 1989. – 339 p.
34. Francfort, H.-P. 1984. "Commentaires." In Central Asia: Palaeolithic Beginnings to the Iron Age, edited by Ph.L. Kohl. – P. 249–265. Paris: Éditions Recherches sur les Civilisations. (Synthèse, vol. 14).
35. Francfort, H.-P. 1984. "The Early Periods of Shortughai (Harappan) and the Western Bactrian Culture of Dashly." In South Asian Archaeology 1981, edited by B. Allchin. – P. 170–175. Cambridge: Cambridge University Press.
36. Fussman G., Kellens J., Francfort H.-P., Tremblay X. Āryas, Aryens et Iraniens en Asie centrale. – Paris: Collège de France, Institut de civilisation indienne, 2005. – 258 p.
37. Gardin J.-C., Lyonnet B. La prospection archéologique de la Basrie orientale (1974-1978): premiers résultats // Mesopotamia. 1978-1979, XIIIIV. – P. 99-154.
38. Gromov A., Barjamovic G. Archaeological supplement A to Damgaard et al. 2018: Archaeology of the Caucasus, Anatolia, Central and South Asia 4000–1500 BCE / K. Kristiansen, B. Hemphill, G. Barjamovic et al. – Zendo, 2018. – P. 8.
39. Hiebert F.T. Origins of the Bronze Age Civilization in Central Asia. – Cambridge (MA): Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, 1994. – 200 p.
40. Hiebert F.T., Lamberg-Karlovsky C.C. Central Asia and the Indo-Iranian Borderlands // Iran. – 1992. – Vol. 30. – P. 1–15.
41. Kohl P.L. The making of Bronze Age Eurasia. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – P. 5.
42. Parpola A. The Roots of Hinduism: The Early Aryans and the Indus Civilization. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – P. 8.
43. P'yankova L. *Jungbronzzeitliche Gräberfelder im Vachš-Tal, Süd-Tadžikistan*. – München: C.H. Beck, 1986. – S. 10.
44. P'yankova L. Central Asia in the Bronze Age: sedentary and nomadic cultures // Antiquity. – 1994. – Vol. 68, Issue 259. – P. 368-369.
45. Salvatori S. Cultural Variability in the Bronze Age Oxus Civilization and its Relations with the Surrounding Regions of Central Asia and Iran // The Bronze Age and Early Iron Age in the Margiana Lowlands: Facts and Methodological Proposals for a Redefinition of the Research Strategies / eds. S. Salvatori, M. Tosi, B. Cerasetti. – Oxford: Archaeopress, 2008. – P. 75–98.
46. Sarianidi V.I. Myths of Ancient Bactria and Margiana on its Seals and Amulets. M. – 335 p.
47. Vinogradova N. Die spatbronzezeitliche Siedlung Tasguzor in Sudtadzikistan // AMIT. Band 31, — Berlin, 1999. – P. 33-46.